

1.

POGLAVLJE

PSIHOLOGIJA U PENOLOŠKOM TRETMANU

Psihologija je prodrla u mnoga područja života i rada u kojima daje doprinos rješavanju specifičnih problema tih područja. To su područja u kojima se radi s ljudima ili za ljude. Jedno od njih je penološki tretman osoba koje su počinile kazneno djelo. U kaznenom zavodu osjeća se snažna potreba za psihologijom, jer kazneni zavodi obiluju stresnim situacijama kojima su izloženi i zatvorenici i osoblje.

Osnovni cilj penološkog tretmana je promjena ponašanja zatvorenika i tu je psihologija veoma važna, jer polazeći od teorija učenja, nudi osnove za koncipiranje raznih modela tretmana iz kojih se zatim generiraju konkretni programi tretmana.

Od psihologije se očekuje doprinos u ublažavanju stresnih situacija u kaznenom zavodu kroz izgradnju povoljne psihosocijalne klime. Psihologija bi trebala pružiti odgovore o načinima suočavanja sa stresom i sagorijavanjem (burnoutom).

Psihologija daje doprinos i razvoju znanosti u području penološkog tretmana. Psihologija je razvila snažnu metodologiju znanstvenog istraživanja i obrade podataka, koja se primjenjuje u području penološkog tretmana i unapređuje penološki tretman, koji treba biti znanstveno utemeljen. Penološki tretman to svakim danom sve više i postaje.

Jedno veoma važno pitanje penološkog tretmana je praćenje njegovih učinaka. Ovaj problem obrađuje se u sklopu kibernetičkih modela penološkog tretmana. I tu se od psihologije puno očekuje; najprije u kreiranju novih i evaluaciji postojećih mjernih instrumenata za registraciju promjena koje se kod zatvorenika događaju pod utjecajem tretmana, ali i u kreiranju softwarea za praćenje promjena pomoću osobnih računala.

DEFINICIJA, CILJEVI I METODE PENOLOŠKE PSIHLOGIJE

Penološka psihologija bavi se proučavanjem ponašanja zatvorenika po dolasku u kazneni zavod i tijekom penološkog tretmana. Ova definicija posebno ističe problem adaptacije zatvorenika na kazneni zavod, kao posebno važno područje penološke psihologije. Ona može biti i kraća i jednostavnija: Penološka psihologija bavi se proučavanjem ponašanja zatvorenika. Navedene definicije formuliране su prema biheviorističkim principima prema kojima psihologija može biti znanost jedino pod uvjetom da se predmet njezina bavljenja može objektivno utvrditi, a to je ponašanje ljudi (životinja) koje se može na objektivnan način registrirati i podvrgnuti znanstvenoj analizi.

Iz navedene definicije proizlaze i dva temeljna znanstvena cilja penološke psihologije:

1. proučavanje zakonitosti adaptacije zatvorenika na kazneni zavod,
2. proučavanje zakonitosti reakcija zatvorenika na penološki tretman.

Navedene definicije nisu precizne i zapostavljaju osoblje kaznenog zavoda. Potpunija definicija penološke psihologije mogla bi glasiti: Penološka psihologija proučava ponašanje zatvorenika i procese adaptacije po dolasku u kazneni zavod i kasnije tijekom penološkog tretmana, obilježja ličnosti zatvorenika, psihosocijalnu klimu u kaznenom zavodu i psihološke posljedice boravljenja u kaznenom zavodu zatvorenika i osoblja. Iz te definicije proizlaze i neki dodatni ciljevi:

1. proučavanje obilježja ličnosti zatvorenika,
2. proučavanje psihosocijalne klime,
3. proučavanje psiholoških posljedica boravljenja u kaznenom zavodu.

Navedenih pet ciljeva predstavljaju temeljne probleme penološke psihologije. U penološkoj psihologiji postoje i drugi problemi, npr. udruživanje zatvorenika u grupe i izbor vođa grupa, zatim kibernetičko modeliranje tretmana i mnogi drugi.

Znanstvena disciplina uz znanstvene ciljeve treba imati i znanstvene metode. Uz osnovni znanstveni pristup (metodu): induktivno-deduktivni pristup, postoje i posebne metode:

1. eksperiment,
2. sustavno opažanje (i mjerenje instrumentima),
3. korelacijska metoda,
4. prikaz slučaja (case study),
5. komparativna metoda.

Opći induktivno-deduktivni pristup u znanosti sastoji se od tri faze. Najprije se prikupljaju osnovni podaci o problemu koji se želi istraživati. U početku razvoja znanosti, istraživač je promatrao pojavu koju je želio istražiti i bilježio je svoja zapažanja. Danas, istraživač se o problemu odnosno pojavi koju želi istraživati pretežno informira studijem literature. Na temelju prikupljenih podataka (informacija) istraživač prema principu indukcije formulira hipotetičku teoriju ili dopunu postojeće teorije. U sljedećoj fazi polazeći od principa dedukcije iz postavljene teorije generiraju se osnovne hipoteze na koje se teorija oslanja. Nakon toga na redu je treća faza koja se sastoji u provjeri tih hipoteza znanstvenim istraživanjima. Kada su sve hipoteze na kojima je utemeljena teorija potvrđene, teorija se može smatrati znanstvenom teorijom.

Eksperiment je osnovna znanstvena metoda. To je postupak kojim se neka pojava namjerno izaziva i zatim prati u strogo kontroliranim uvjetima. Prije provođenja eksperimenta treba izraditi eksperimentalni nacrt. Eksperimentalni nacrt podrazumijeva definiranje zavisne varijable, nezavisne varijable, uzoraka ispitanika (eksperimentalna i kontrolna skupina), tijeka eksperimenta, postupaka mjerenja i obrade podataka. Zavisna varijabla je ponašanje ispitanika koje se eksperimentom ispituje i to pod utjecajem nezavisne varijable, odnosno ono što se eksperimentom mjeri, pojava koja se ispituje, koja je predmetom ispitivanja. Nezavisna ili eksperimentalna varijabla je ona koju istraživač namjerno mijenja u eksperimentu i to nezavisno od drugih okolnosti u eksperimentu, odnosno prema vlastitom nahodjenju. Kaže se da istraživač "manipulira" nezavisnom varijablom.

Sustavno opažanje je metoda kojom se pojava koja je predmetom ispitivanja opservira i prati na sustavan način, pod unaprijed precizno određenim uvjetima. To znači definiranje pojave koja će se opažati, kada će se opažanje vršiti i na koji način. Sve bitne okolnosti trebaju biti precizno definirane, a to znači da ništa ne treba prepustiti slučaju. Po mom mišljenju, pod ovu metodu mogu se podvesti i ispitivanja testovima, upitnicima i skalama, to jest sva ispitivanja psiholoških veličina koja se provode prema strogim pravilima.

U velikom broju istraživanja ispituje se povezanost između pojava ili osobina koje su predmetom istraživanja. Oko 80% svih znanstvenih istraživanja ima za cilj utvrđivanje povezanosti. Davison i Neale (1999) navode u svom poznatom udžbeniku iz psihologije abnormalnog doživljavanja i ponašanja korelacijsku metodu kao znanstvenu metodu. Treba istaknuti da se i većina multivarijatnih metoda obrade podataka temelji na povezanosti varijabli.

Prikaz slučaja sastoji se u detaljnom opisu pojave koja je predmetom istraživanja. Izvorno, to je psihijatrijska metoda nastala iz potrebe da se detaljno prouče pojedina psihička oboljenja. U tom pristupu opisuje se tijek razvoja psihičke bolesti na konkretnom pacijentu, uz opis obitelji pacijenta i svih bitnih detalja iz njegova života koji su imali udjela u nastanku bolesti. Glavni prigovor metodi je subjektivnost. U području tretmana postoji pokušaj unapređivanja te metode pod engleskim nazivom "single case design" (Morley i Adams, 1989, 1991; Long i Hollin, 1995; Morley, 1996), a sastoji se u praćenju pojedine osobe u više vremenskih točaka tijekom tretmana. Podaci prikupljeni u pojedinim vremenskim točkama mogu se obraditi na različitim razinama složenosti od jednostavnih neparametrijskih testova do složenih analiza vremenskih serija (Mejovšek, 1998).

U udžbenicima iz povijesti i sociologije navodi se i komparativna metoda. Sasvim općenito riječ je o usporedbi pojava, važnijih događaja ili skupina osoba i analizi utvrđenih razlika.

Od znanstvenih metoda treba razlikovati tehnike za prikupljanje podataka:

1. test,
2. upitnik,
3. skala procjene,
4. anketa,
5. intervju.

Test je standardizirani postupak za ispitivanje psiholoških veličina; to znači, postoji striktna uputa za primjenu, utvrđuju se metrijska svojstva i norme. Testovima se, u principu, ispituju sposobnosti i znanje.

Upitnik i skala procjene također su standardizirani postupci, ali manje rigorozni od testova. Upitnicima se ispituju obilježja ličnosti u užem smislu, a skalama procjene obično stručnjaci procjenjuju obilježja i ponašanje ispitanika. Upitnici i skale imaju znatnih sličnosti, pa se koristi i termin skala ličnosti. Naziv skala dolazi od numeričke ili grafičke skale na koju se unosi odgovor. Postoje i skale stavova. U

upitniku ispitanik sam sebe ocjenjuje na ponuđenim skalama, daje samoiskaz o vlastitim obilježjima i ponašanju. U tom smislu možemo slobodno koristiti kao ekvivalent termin skala. Znači upitnik ličnosti = skala ličnosti. U skali stavova ispitanik daje samoiskaz o svojim stavovima, u Thurstoneovoj skali o interesima i sl. Ono što je bitno to je da se termin procjena odnosi na vrednovanje tuđeg obilježja ili ponašanja, a za vrednovanje vlastitog obilježja ili ponašanja termini samoprocjena i samoiskaz (engleski self-report).

Anketa obično nije standardizirani postupak, ali i ona to može biti i poželjno je da bude. Anketa je slijed pitanja o nekom problemu s ponuđenim odgovorima. Može biti podloga za strukturirani intervju. To je intervju koji je unaprijed precizno razrađen s definiranim slijedom pitanja (anketom).

■ PENOLOŠKA PSIHOLOGIJA I DRUGA PODRUČJA PSIHOLOGIJE

Penološka psihologija je primijenjena grana psihologije. Uz spoznaje opće psihologije koristi spoznaje kliničke, socijalne, pedagoške i industrijske psihologije. Te četiri primijenjene psihologije posebno su važne za penološku psihologiju. Klinička, zato što se radi s ljudima u stresnim situacijama, osobito neposredno nakon dolaska u kazneni zavod. Osim toga, u populaciji prijestupnika učestaliji su poremećaji ličnosti u usporedbi s općom populacijom. Socijalna psihologija, zato što grupe zatvorenika i vođe grupa imaju velik utjecaj na događanja u kaznenom zavodu i zatim, promjena vrijednosti, uvjerenja i stavova važan je aspekt tretmana, odnosno rehabilitacije zatvorenika. Pedagoška, jer je cilj penološkog tretmana preodgoj. Industrijska, ili psihologija rada, jer u kaznenim zavodima postoje proizvodni pogoni u kojima su zaposleni zatvorenici. Iako penološka psihologija primjenjuje spoznaje iz drugih područja psihologije, ona u svom specifičnom području djelovanja dolazi do posebnih spoznaja, koje mogu biti od koristi u navedenim, ali i u drugim područjima psihologije.

PENOLOŠKA PSIHLOGIJA U PRAKSI

Položaj penološke psihologije u praksi najbolje se može opisati kroz posao penološkog psihologa u kaznenom zavodu.

Poslovi penološkog psihologa:

1. Ispitivanje psiholoških osobina zatvorenika

To je ranije bio osnovni posao penoloških psihologa u kaznenim zavodima. Oni su u prijemnim odjelima kaznenih zavoda radili na poslovima dijagnostike zajedno sa stručnjacima drugih profila: socijalnim pedagogom, socijalnim radnikom i liječnikom. Danas je glavina tog posla prepuštena Centru za psihosocijalnu dijagnostiku, koji obavlja psihosocijalna ispitivanja zatvorenika, sastavlja orijentacijski program postupanja i predlaže kazneni zavod Ministarstvu pravosuđa, Upravi za izvršenje sankcija.

2. Klasifikacija zatvorenika

U određenim vremenskim razmacima zatvorenici se klasificiraju, odnosno reklasificiraju u tretmanske skupine prema stupnju pogodnosti. Broj skupina je od tri do pet, već prema internom pravilniku pojedinog kaznenog zavoda. Reklasifikacija se u principu provodi svaka tri mjeseca.

3. Praćenje promjena u ponašanju i ličnosti zatvorenika

Tijekom tretmana treba pratiti promjene u ponašanju i ličnosti zatvorenika. Da li postoji isti stupanj rizičnosti i u skladu s tim ista razina potrebe za tretmanom, ili se stupanj rizičnosti smanjuje. U tu svrhu postoje razni mjerni instrumenti (npr. LSI-R, Andrews i Bonta, 1995). U cilju učinkovitog praćenja promjena, psiholog treba doprinositi razvijanju kibernetičkih (informatičkih) sustava praćenja promjena pomoću osobnih računala. U ovaj dio posla spada i provjera dijagnoze uspostavljene u Centru za psihosocijalnu dijagnostiku.

4. Pružanje psihološke podrške zatvorenicima po dolasku u kazneni zavod

Psiholog pomaže u svladavanju adaptacijske krize, koja može biti intenzivna kod nekih osoba.

5. Sudjelovanje u tretmanu

Vođenje i/ili sudjelovanje u programima tretmana. Od psihologa se očekuje doprinos razvoju i primjeni programa tretmana. U praksi, psiholog se obično specijalizira za neku metodu tretmana koju i provodi sa skupinama zatvorenika.

6. *Priprema zatvorenika neposredno prije izlaska na slobodu*

Zatvorenike treba pripremiti i za izlazak na slobodu nakon isteka kazne. To može biti ozbiljan problem za zatvorenike koji su niz godina proveli u kaznenom zavodu.

7. *Rad na humanizaciji i demokratizaciji odnosa*

Razvijanje pozitivne psihosocijalne klime u kaznenom zavodu. Uspostavljanje povjerenja između zatvorenika i osoblja.

U specifičnoj ustanovi kakva je kazneni zavod penološki psiholog glavninu poslova obavlja u suradnji s drugim stručnjacima. Timski rad ima posebnu vrijednost u kaznenom zavodu. Bitna je sukladnost djelovanja svih stručnjaka u radu sa zatvorenicima.

■ ZNANSTVENA ISTRAŽIVANJA U KAZNENIM ZAVODIMA

Istraživanja u kaznenim zavodima s ciljem proučavanja tog specifičnog i posebnog svijeta, izoliranog od javnosti počela su početkom tridesetih godina, a prvi zainteresirani za taj posebni socijalni sustav bili su sociolozi. Sociolozi su intenzivno proučavali kaznene zavode u razdoblju od tridesetih do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je postupno njihovo zanimanje za ove ustanove počelo slabjeti. Sociologe je u prvom redu zanimalo kako funkcionira taj zatvoreni socijalni sustav. Nakon sedamdesetih jenjava interes sociologa i počinje jačati interes psihologa za kaznene zavode i od tog vremena provodi se sve više psiholoških znanstvenih istraživanja. Psiholozi su prvenstveno usmjereni na proučavanje individualnih razlika kod zatvorenika u procesu adaptacije na kazneni zavod i kasnije tijekom tretmana. Tako se može reći da su u ovom području najprije dominirala sociološka istraživanja, a kasnije, uz sociološka, znatnije su zastupljena i psihološka istraživanja. Sociolozi, psiholozi, pravnici, a u posljednje vrijeme i socijalni pedagozi najviše su prisutni kao znanstvenici u ovom području.

Donald Clemmer (1940) je tridesetih godina utvrdio da se zatvorenici udružuju u primarne ili poluprimarne grupe. Također je ustanovio postojanje posebne zatvoreničke kulture u koju se zatvoreni-

ci uključuju kroz proces prizonizacije. Proces prizonizacije je takav proces kojim zatvorenik postaje dijelom zatvoreničkog sustava, društva, preuzimanjem normi tog društva i osjećajući se pripadnikom tog društva. Prizonizacija je prihvaćanje opće kulture zatvora, običaja i normi koje vladaju u zatvoru. To je negativan proces preuzimanja šabloniziranih oblika ponašanja, koji se može shvatiti kao oblik adaptacije na zatvor. Radi se o identifikaciji s ulogom kriminalca, otpadnika društva.

Prizonizacija dosta nalikuje asimilaciji. Razlika je jedino u tome što asimilacija podrazumijeva stapanje jedne etničke grupe u drugu, gdje su te dvije grupe veoma različite u jeziku, običajima i kulturi, dok kod prizonizacije razlike između onih koji su u zatvoru i onih koji dolaze u zatvor nisu izražene u kulturološkim obilježjima. Ali isto kao asimilacija, znači prihvaćanje običaja, standarda, moralnih vrijednosti, odnosno općenito kulture zatvora. Svaki je zatvorenik pod utjecajem prizonizacije u većoj ili manjoj mjeri. Naprije, to se ogleda u njegovu statusu zatvorenika, u podređenom položaju, odjeći, propisanom načinu ophođenja s osobljem, u ponešto promijenjenom načinu hranjenja, spavanja, rada, u upotrebi zatvoreničkog žargona, ne tako rijetko mržnji prema osoblju koje ga drži pod kontrolom i, konačno, prihvaćanju dogmi i moralnih vrijednosti zatvoreničke zajednice.

Utjecaji procesa prizonizacije, jer zapravo radi se o procesu, to su vidljiviji što je boravak u kaznenom zavodu dulji. Kod kratkih kazni do godinu dana utjecaj procesa prizonizacije nije velik. Prizonizacija može poprimiti različite stadije i odvija se različitom brzinom kod pojedinog zatvorenika. Stadiji su prilično individualni i mogu se zapaziti tek praćenjem pojedine osobe, a to isto vrijedi i za brzinu i intenzitet prizonizacije. Clemmer je zapazio da postoje stadiji tijekom prizonizacije i razlike u brzini i intenzitetu procesa prizonizacije, i pretpostavio je da će se jednog dana to moći egzaktno mjeriti. Posebno su zanimljivi oni stadiji u procesu prizonizacije u kojima se podupire antisocijalnost i kriminalna orijentacija. Visok stupanj prizonizacije, međutim, ne mora nužno značiti i visok stupanj kriminalne orijentacije. Clemmer navodi sedam činitelja koji, djelujući zajedno, dovode vrlo vjerojatno do potpune prizonizacije:

1. duga kazna i time dugotrajno izlaganje univerzalnim činiteljima prizonizacije, a to znači svim negativnostima zatvorske okruženja,
2. nestabilnost ličnosti do koje dolazi razvojem u nepovoljnom socijalnom okruženju i sklonost snažnim uvjerenjima i posebnoj vrsti lojalnosti,

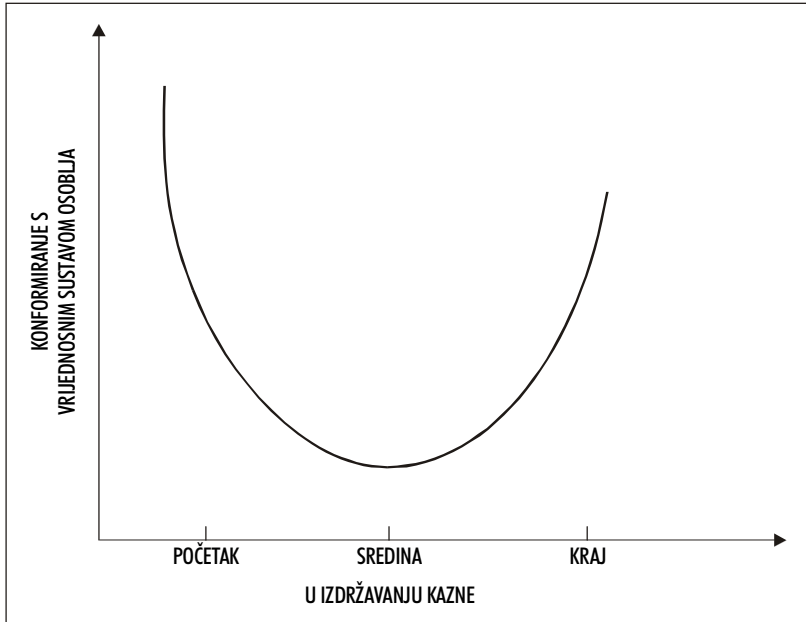
3. pomanjkanje pozitivnih veza s osobama izvan kaznenog zavoda,
4. sklonost i spremnost za integriranje u primarne grupe,
5. slijepo ili gotovo slijepo prihvaćanje dogmi i moralnih vrijednosti primarne grupe i zatvoreničke populacije,
6. doticaj igrom slučaja s osobama slične orijentacije,
7. spremnost za sudjelovanjem u kocki i nenormalnom seksualnom ponašanju.

U zavisnosti od stupnja prizonizacije različita je vjerojatnost uspješnosti reintegracije u društvo nakon izdržane kazne. Clemmer ne dovodi u vezu stupanj prizonizacije i učinkovitosti tretmana, jer u vrijeme kada je istraživao proces prizonizacije, penološki tretman gotovo da i nije postojao u obliku kakav ima danas, odnosno kakvim se razvio tek trideset godina kasnije.

Wheeler (1969) je empirijski potvrdio da proces prizonizacije jača s duljinom boravka u kaznenom zavodu. Wheeler je, uspoređujući skupine zatvorenika na početku, u sredini i na kraju izdržavanja kazne, utvrdio da konformiranje s vrijednosnim sustavom osoblja (a to zapravo znači s vrijednosnim sustavom društva) poprima oblik U krivulje. Prihvaćanje vrijednosnog sustava osoblja bilo je najjače na početku izdržavanja kazne, nešto slabije pri kraju izdržavanja kazne, a najslabije u sredini izdržane kazne. Wheeler je veći stupanj prihvaćanja vrijednosnog sustava osoblja pri kraju izdržane sankcije, objašnjavao vraćanjem standardima društva pred izlazak na slobodu, odnosno "anticipatornom socijalizacijom". Prema njegovu mišljenju, U krivulja nije bila artefakt, jer je dobivena za zatvorenike koji su imali puno prijatelja u zatvoru, ali i za one koji su imali malo prijatelja, iako je za potonju skupinu bila slabije izražena. Istu krivulju Wheeler je utvrdio na prvi put osuđenima i na recidivistima. U kasnijim istraživanjima U krivulja je osporavana (o tome npr. Craddock, 1996).

U literaturi, kada je riječ o procesu prizonizacije, piše se i o obrnutoj (invertiranoj) U krivulji. U tom slučaju, na ordinati na slici 1. treba stajati intenzitet prizonizacije, jer je to suprotno konformiranju s vrijednosnim sustavom osoblja, odnosno vrijednosnim sustavom šire socijalne zajednice.

Iako je proces prizonizacije zanimljiv s psihološkog stajališta, problem je u nedovoljnom stupnju operacionalizacije tog konstrukta. Problem je i u tome što se radi o generalnom konstrukt u kojem bi tek trebalo utvrditi specifična obilježja. Iz tog razloga, u psihološkim istraživanjima kaznenog zavoda konstrukt prizonizacije je uglavnom napušten.

SLIKA 1. Wheelerova U krivulja

Početak pedesetih godina u američkoj sociologiji došlo je do ekspanzije funkcionalizma, koji je za cilj imao proučavanje funkcioniranja raznih socijalnih sustava ili, preciznije, socijalno-antropološkog funkcionalizma s ciljem proučavanja pojedinih socijalnih zajednica. Zatvor je po mnogim obilježjima odgovarao izoliranim plemenskim zajednicama koje su prve bile predmetom funkcionalnih analiza. Pod tim utjecajem Gresham Sykes započeo je početkom pedesetih godina sistemsku, odnosno funkcionalnu analizu jednog kaznenog zavoda maksimalnog stupnja sigurnosti u New Jerseyu (Sykes, 1958). Rezultati su pokazali da postoje dvije velike suprotstavljene skupine, zatvorenici i osoblje. Zatvorenici su izloženi raznim deprivacijama i to ih ujedinjuje u homogenu zajednicu radi lakšeg preživljavanja, ali i suprotstavljanja osoblju.

Sykes je detaljno opisao deprivacije kojima su izloženi zatvorenici za vrijeme boravka u kaznenom zavodu. Po njegovu mišljenju, posebnu pozornost zaslužuje pet deprivacija:

1. slobode,
2. materijalnih dobara,

3. heteroseksualnih odnosa,
4. nezavisnosti,
5. sigurnosti.

Sykes navodi da su deprivacije dio zatvorske kazne, ali i posljedica zatvaranja velikog broja prijestupnika na jednom mjestu. Deprivacije se mogu smatrati zaostatkom svirepog kažnjavanja prijestupnika iz prošlosti. Iako naizgled nisu tako brutalne kao fizičko mučenje, deprivacije vrše snažan psihološki pritisak na zatvorenike. Deprivacije su snažnije u kaznenim ustanovama većeg stupnja sigurnosti.

Deprivacija slobode temeljna je deprivacija iz koje proizlaze sve ostale deprivacije. Zatvorenik ne gubi samo slobodu u odnosu na vanjski svijet, njemu je ograničena i sloboda unutar kaznene ustanove. Ono što najviše pogađa, to je prekid veza s bliskim osobama i odbacivanje od strane socijalne zajednice. Zatvorenici su stigmatizirani kao prekršitelji standarda koje je socijalna zajednica propisala i tretiraju se kao otpadnici iz te zajednice. Degradacija zatvorenika očigledna je i manifestira se na različite načine (npr. u uniformnoj odjeći, obaveznom šišanju, načinu ophođenja prema osoblju). Ono što većinu zatvorenika ipak najviše pogađa je difuzni osjećaj da su izgubili povjerenje ljudi i da nisu moralno prihvaćeni. Za vrijeme izdržavanja kazne mnoge situacije i okolnosti podsjećaju zatvorenika na to, a to je velik pritisak na njegovo doživljavanje samoga sebe (Sykes, 1958). Gubitak slobode, osim toga, donosi u pravilu i gubitak radnog mjesta, a nerijetko i raspad obitelji.

Dostupnost raznih materijalnih dobara bitno je sužena u kaznenom zavodu. Zatvorenik dobiva ono što mu je nužno, a nedostaju stvari koje ističu individualnost, kao posebna odjeća i obuća, ili one koje se smatraju posebnim užicima, kao posebna jela, pića, cigarete i slično. Taj oblik depriviranosti naročito pogađa one zatvorenike koji su na slobodi uživali u mnogim materijalnim dobrima potrošačke civilizacije.

Deprivacija heteroseksualnih odnosa je normalna posljedica izolacije osobe iz socijalne zajednice obaju spolova. U takvim okolnostima postoji veća vjerojatnost homoseksualnih odnosa. Uz one zatvorenike koji tu sklonost imaju odranije, neki zatvorenici su na taj odnos prisiljeni, ili su se u taj odnos upustili samo privremeno, jer nisu mogli izdržati stanje frustracije do kojeg dovodi depriviranost heteroseksualnih odnosa (Sykes, 1958).

Za vrijeme boravljenja u kaznenoj ustanovi zatvorenici su izloženi striktnom "kućnom redu". Sve je propisano, tako da malo toga ostaje

zatvoreniku o čemu bi sam mogao odlučivati. Mnoga pravila i naredbe po mišljenju zatvorenika su trivijalne (Sykes, 1958). Ono što smeta zatvorenike je i nedovoljna obaviještenost o raznim odlukama koje donosi uprava kaznenog zavoda. Smanjena mogućnost donošenja vlastitih odluka i neobaviještenost o razlozima donošenja odluka zatvorske administracije svodi zatvorenika na slab, bespomoćan i zavisan status malog djeteta (Sykes, 1958).

Deprivacija sigurnosti za mnoge je zatvorenike najteža deprivacija. Ona proizlazi iz koncentracije većeg broja osoba sklonih nasilju na skućenom prostoru. To se najbolje može shvatiti iz riječi jednog zatvorenika iz kaznenog zavoda koji je proučavao Sykes: "Najgora stvar u vezi sa zatvorom je to što morate živjeti s drugim zatvorenicima" (Sykes, 1958, str. 77). Većina zatvorenika plaši se napada i ono što ih najviše zabrinjava je neizvjesnost oko ishoda potencijalnog napada. Hoće li se uspjeti obraniti i mogu li očekivati pomoć od drugih zatvorenika ili osoblja?

Koje su moguće reakcije zatvorenika na deprivacije i frustracije? Sykes navodi četiri vrste reakcija:

1. fizičko bjekstvo,
2. psihološko povlačenje,
3. pobuna,
4. inovacija.

Iako je fizičko bjekstvo iz kaznenog zavoda maksimalnog stupnja sigurnosti praktički nemoguće, za manji broj zatvorenika maštanje o bjekstvu i planiranje bjekstva, makar privremeno odvrća pozornost od patnji zatvoreničkog života.

Druga vrsta "bjekstva" psihološko je povlačenje. Sastoji se u rezignaciji i bijegu u svijet fantazije o prošlim i budućim događajima. Po mišljenju Sykesa, i ta je reakcija prisutna samo kod malog broja zatvorenika.

Pobuna je također moguća reakcija na deprivacije i frustracije. Iako nema većih izgleda da zatvorenici preuzmu vlast u kaznenom zavodu, postoji barem vjerojatnost da će se na taj način privući pozornost javnosti na teškoće života zatvorenika.

Četvrti tip reakcije miran je način protesta. Zatvorenici pišu molbe i žalbe tražeći promjene u uvjetima života i ukazuju na povrede nekih svojih prava. Na taj način lakše se podnose teškoće, u nadi da će se uvjeti života poboljšati.

Međutim, te vrste reakcija ne mogu znatnije pomoći zatvorenicima.

ma. U toj situaciji, u kojoj se patnje zatvoreničkog života ne mogu izbjeći, mogu se barem ublažiti stvaranjem socijalne zajednice zatvorenika. Sykes piše o "kolektivističkoj orijentaciji" koja označava težnju zatvorenika ka grupnoj koheziji, solidarnosti, međusobnoj privrženosti i potpori. Međutim, upozorava i na "individualističku orijentaciju". Neki zatvorenici žele sami rješavati probleme, na nasilan i sebičan način koristeći se drugim zatvorenicima i radeći protiv njih. Te dvije orijentacije zapravo su ekstremi, a realna zatvorska zbilja je, po mišljenju Sykesa, mješavina odnosno kompromis između tih krajnosti. Ili, kako to Sykes doslovno kaže: "Populacija zatvorenika ne pokazuje perfektu solidarnost, ali to ipak nije agregat ratnika" (Sykes, 1958, str. 83). Agregat ovdje označava skup veoma različitih osoba; taj termin naglašava njihova individualnost, odnosno "individualističku orijentaciju".

Sykes je veoma detaljno opisao i sustav uloga zatvorenika s posebnim imenima u zatvoreničkom žargonu. Zatvorenički žargon (slang, argot) poseban je rječnik koji koriste zatvorenici da slikovito izraze određene predmete i pojmove iz zatvoreničkog života. Tako, na primjer, termin "prikolica" označava dodatak kazni nakon otkrivenog novog delikta, koji nije bio poznat u vrijeme suđenja, a u kaznenim zavodima u zemljama engleskog govornog područja termin "screw" (vijak, "šaraf") označava pripadnike osoblja koji "šarafe" zatvorenike. Te uloge predstavljaju reakcije zatvorenika na deprivacije i općenito uvjete života kojima su izloženi u kaznenom zavodu i mogu se smatrati oblikom adaptacije. Svaka uloga predstavlja određeni način prilagodbe. Među opisanih 12 uloga sve osim jedne imaju negativno značenje, predstavljajući različite oblike devijacija od normi zatvoreničkog kodeksa, te je i to jedan od razloga postojanja tog kodeksa.

Najprije opisuje dvije uloge koje predstavljaju povredu norme distanciranja od osoblja: "štakor" i "čovjek centra". Uloga "štakor" je najnegativnija uloga, koja pripada zatvoreniku koji prijavljuje svoje kolege osoblju. Motiv za to može biti korist ili želja da se napakosti. Ta uloga nailazi na prijekor i negodovanje ne samo u zatvoru, već i izvan zatvora. "Čovjek centra" je osoba koja prihvaća vrijednosti, mišljenja i stavove osoblja i koja se identificira s osobljem. Ta osoba je servilna prema osoblju i uvijek spremna da posluša. Za razliku od prve uloge koja je potajna izdaja drugih zatvorenika, druga je uloga javna izdaja zatvorenika. I u toj ulozi vrlo je vjerojatan motiv koristi, jer takav odnos poniznosti i poslušnosti donosi povoljniji položaj u tretmanu.

Deprivacija materijalnih dobara temelj je sljedeće tri uloge: “gorila”, “slabić” i “trgovac”. “Gorila” je zatvorenik koji nasiljem oduzima materijalna dobra drugim zatvorenicima. “Slabić” je žrtva koja se tome ne protivi. U nasilno oduzimanja tuđih stvari upuštaju se mnogi zatvorenici iako su i sami kukavice, jer očekuju da su drugi još veće. To je u skladu s učestalom pojavom nasilja i otimačine u kaznenom zavodu. “Trgovac” je zatvorenik koji do materijalnih dobara dolazi manipulacijom. Osoba koja se ponaša u skladu s tom ulogom uvijek nečim trguje i na vješt način eksploatira svoje kolege.

Sykes opisuje i tri uloge u vezi s deprivacijom heteroseksualnih odnosa. To su: “vuk”, “punk” i “fag”. Druga i treća uloga nemaju adekvatan prijevod na hrvatski jezik. “Vuk” je osoba koja u homoseksualnom odnosu ima aktivnu ulogu, a druga i treća uloga odnose se na pasivnu ulogu u homoseksualnom odnosu. “Punk” je osoba koja pristaje na homoseksualni odnos, jer za to dobiva nagradu ili je prinuđena na taj odnos silom. Radi se o osobi koja nema želja i sklonosti te vrste. “Fag” je međutim osoba koja se u takve odnose upušta jer to želi i sklona je tome, i u držanju, odjeći i vanjskom izgledu podržava obilježja ženskog spola.

Sljedeće dvije uloge nalaze podlogu u težnji za integritetom, dostojanstvom i nezavisnošću. Zatvorenički kodeks posebno naglašava važnost očuvanja dostojanstva i integriteta ličnosti. Te dvije uloge su: “buntovnik” i “pravi čovjek”. Uloga “buntovnik” je individualna pobuna protiv osoblja, a glavni povod je deprivacija nezavisnosti. Zatvorenik koji se identificirao s tom ulogom u svakoj prilici prkosi osoblju. Većina zatvorenika takvo ponašanje ne smatraju hrabrošću, već ludošću i nepotrebnim izlaganjem sankcijama. Osim toga, negativan stav ostalih zatvorenika postoji i zato što takvo ponašanje narušava uspostavljene odnose zatvorenika i osoblja i dovodi do strožeg režima u kaznenom zavodu. Uloga “pravi čovjek” podrazumijeva promišljeno ponašanje i odnos prema osoblju pun dostojanstva i staloznosti. “Pravi čovjek” je odlučan, ne da se provocirati i uvijek vodi računa o interesima drugih zatvorenika. Sve tegobe i patnje izdržavanja kazne podnosi dostojanstveno, nije agresivan prema osoblju i u svakoj situaciji dobro kontrolira svoje ponašanje. Ta uloga izaziva divljenje zatvorenika i poštovanje osoblja. Samo malom broju zatvorenika mogla bi se pripisati uloga “pravi čovjek”. Ti zatvorenici uglavnom imaju tek neka obilježja te uloge, a izuzetno rijetko sva.

Posljednje dvije uloge su: “razbijač” (“siledžija”) i “hipster”. “Razbijač” se nasilno ponaša u svakoj prilici, bez jasnog motiva i povoda.

Osjetljiv je na najmanju uvredu. Drugi zatvorenici ga se plaše i izbjegavaju ga. Spreman je na sukob sa svakim, bez obzira na posljedice. Oličenje je čvrstine, muškosti i hrabrosti. Druga uloga nema odgovarajući termin na hrvatskom jeziku. Radi se o zatvoreniku koji želi oponašati "razbijača", hvalisavac je i nameće se za člana skupinama zatvorenika. Pažljivo odabire žrtve jer nema čvrstine i hrabrosti "razbijača". Te dvije uloge, uz uloge "gorile" i "vuka", pokazuju koliko je snažna deprivacija sigurnosti u kaznenom zavodu. Međutim, dok su za te dvije uloge motivi jasni i donekle za ulogu "hipstera", motivi za ulogu "razbijača" su nejasni.

Sve uloge osim uloge "pravi čovjek" su alijenativne, individualističke, egoistične reakcije, dok je samo potonja uloga kohezivna reakcija na deprivacije i frustracije kaznenog zavoda. Jedino kroz tu ulogu zastupa se solidarnost među zatvorenicima i njihovi zajednički interesi. Ta uloga zapravo ujedinjuje sve pozitivne vrijednosti zatvoreničkog kodeksa i predstavlja ideal kojem teže zatvorenici.

Iako se istraživanja koja su proveli Clemmer i Sykes svrstavaju u sociološka istraživanja, ona su dobrim dijelom i psihološka istraživanja. Veći broj problema s kojima se suočavaju zatvorenici, a o kojima raspravljaju Clemmer i Sykes, nisu sociološki, već psihološki problemi.

Odnosi zatvorenika prema drugim zatvorenicima i osoblju regulirani su zatvoreničkim kodeksom. Taj nepisani sustav normi i pravila u prvi plan izdvaja solidarnost i koheziju zatvorenika. Zatvorenici trebaju sačuvati dostojanstvo, suprotstavljati se pasivno u svakoj situaciji osoblju, štitići interese drugih zatvorenika i međusobno se pomagati. Zatvorenički kodeks podupire međusobnu razmjenu materijalnih dobara i usluga i zabranjuje međusobnu eksploataciju zatvorenika. Sykes i Messinger (1960) na temelju proučavanja zatvoreničke populacije, smatraju da su glavne odrednice (načela) zatvoreničkog kodeksa:

1. *Lojalnost zajednici zatvorenika*

Zatvorenik treba u svakoj situaciji podržavati interese zatvorenika. Najstrože se zabranjuje davanje informacija (prokazivanje) o drugim zatvorenicima osoblju. Zatvorenici trebaju biti lojalni zajednici zatvorenika i jedinstveni u liniji suprotstavljanja osoblju.

2. *Kontrola emocija*

Zatvorenici se trebaju suzdržavati od svađa i sukoba s drugim zatvorenicima. Ne smiju dopustiti da ih razne stvari koje ih smetaju u svakodnevnom životu izbace iz ravnoteže i potaknu na emocionalno burnu reakciju. Preporuka je „ne gubi živce“, „budi hladan“.

3. *Spremnost za pomaganje drugim zatvorenicima*

To načelo nalaže zatvorenicima da u svakoj prilici pomažu drugim zatvorenicima. Zatvorenici trebaju međusobno dijeliti razna materijalna dobra i pomagati jedni drugima u rješavanju problema.

4. *Dostojanstvo i integritet ličnosti*

U svakoj, pa i najtežoj situaciji zatvorenik treba izdržati i sačuvati svoje dostojanstvo. Treba hrabro izdržavati sve patnje zatvoreničkog života. U slučaju napada od strane drugih zatvorenika treba uzvratiti.

5. *Suzdržanost prema osoblju*

Zatvorenik se treba suzdržavati od kontakata s osobljem. Ne smije povlađivati osoblju i pokazivati poštovanje ili naklonost prema osoblju. Osoblje predstavlja društvo koje je zatvorenike odbacilo.

Odbačenost zatvorenika od društva i deprivacije u kaznenom zavodu glavni su motivi nastanka zatvoreničkog kodeksa. Zatvorenički kodeks većim dijelom ima pozitivnu ulogu, jer bi norme tog kodeksa trebale olakšati život i patnje zatvorenika i suzbijati nasilje u zatvoru.

Zatvorenički kodeks uz pozitivne norme (npr. lojalnost i poticanje zatvorenika na međusobno pomaganje) sadrži, međutim, i negativne norme (npr. poticanje zatvorenika na pasivan otpor osoblju u svakoj prilici). Zatvorenički kodeks u svom negativnom dijelu polazi sa stajališta da su zatvorenici odbačeni od društva, a da su pripadnici osoblja dio tog društva koje ih je odbacilo. Tretirajući zatvorenike kao odbačene od društva, ili još gore, kao otpadnike društva, ovaj sustav normi u svom negativnom dijelu potiče proces prizonizacije zatvorenika. U socijalnom sustavu kaznenog zavoda ipak ne postoji potpuna distanca zatvorenika od osoblja, iako to zatvorenički kodeks propisuje. Osoblje, kako bi imalo zatvorenike pod kontrolom, nudi njihovim vođama povlaštene poslove, nedostupne običnim zatvorenicima, a oni za uzvrat održavaju red u kaznenom zavodu, i tako, barem prividno, ovaj socijalni sustav sasvim dobro funkcionira.

U Sykesovu modelu funkcioniranja kaznenog zavoda, ranije uloge prije dolaska u kazneni zavod nemaju većeg utjecaja, kao ni obilježja, vrijednosti i norme osuđene osobe prije dolaska u kazneni zavod. Osuđena osoba koja dolazi u kazneni zavod mora se uklopiti u tu novu sredinu, u zatvoreničko društvo, u kojem postoje posebne vrijednosti, norme i pravila ponašanja, i tu steći određenu ulogu i njoj pripadajući status. Prijem i "testiranje" novopridošlih zatvorenika može biti bolno. Kaminski i Gibbons (1994) detaljno opisuju taj postupak i razne provjere kroz koje novopridošli zatvorenici prolaze.